

*Josip Mihaljević, Kako je operirala
UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina
Vinka Markovića, Hrvatski institut
za povijest, Matica hrvatska, Zagreb
2022, 432 strani.*

Dr. sc. Josip Mihaljević (1983) je hrvatski zgodovinar, višji znanstveni sodelavec na Hrvaškem inštitutu za zgodovino (Hrvatski institut za povijest) v Zagrebu. Leta 2016 je objavil svojo prvo monografijo *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj (1958. – 1972.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), v kateri je sistematično preučil položaj posameznika v komunistični družbi in njegov odnos do nedemokratske oblasti ter pogled oblastnikov na posameznike. Položaju posameznika in predvsem gradivu za raziskovanje odnosa med posameznikom in oblastjo v komunističnem obdobju se je Mihaljević posvetil v okviru evropskega projekta COURAGE – Connecting collections – Cultural Opposition – Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries. Trenutno je namestnik ravnatelja Hrvaškega inštituta za zgodovino, zadolžen za mednarodno sodelovanje. Veliko naporov vlaga v komuniciranje dosežkov zgodovinopisne stroke v medijih.

Za svojo prvo monografijo je prejel več nagrad, hkrati pa je ta predstavljala odskočno desko za knjigo o operaciji Paromlin in usodi Vinka Markovića. Na eni izmed predstavitev

je bil opozorjen na usodo Vinka Markovića, ki je bil obsojen sodelovanja v zaroti, poskusu atentata na Josipa Broza Tita 16. septembra 1975 (bomba je eksplodirala 17. septembra ob 10.05). Marković je bil tipičen predstavnik tehnokratske družbe, ki je uspel izkoristiti priložnosti novega režima. V otroštvu je zaradi bolezni izgubil očeta, živel v obupni revščini, a je v novi dobi uspel postati inženir poljedelstva. Postal je član Zveze komunistov Hrvaške, direktor kombinata na jugu Slavonije v okolici Vinkovcev. V njegovi biografiji in življenju sicer ni bilo indicev, da bo postal politični zapornik. Na njegovo smolo je bil pridružen v sodni postopek zoper zarotnike, ki naj bi sprožili bombo na Paromlinski ulici v Zagrebu, dan po obisku predsednika Jugoslavije. Mihaljević je ugotovil, da je Marković metafora za tragično zgodbo, ki bi se lahko zgodila sleherniku, saj so državni organi zanesljivo ugotovili, da Marković in drugi soobtoženi niso bili vpleteni v nameščanjem in eksplozijo bombe. Pravosodni postopek so kljub temu nadaljevali, ob tem kršili veljavne pravne predpise in jih obsodili, saj so tako statično rešili nerešen primer z obsodbo »krivcev« in se razbremenili političnega pritiska. Resnica in dejanski krivci, morda tudi vloga konkurenčne varnostno-obveščevalne službe ali klike, pa niso vzbudili niti intelektualne radovednosti. Obtoženim so uničili zdravje, družinsko srečo in ugled ter jim onemogočili rehabilitacijo po krivično prestani kazni.

Mihaljević je – podobno kot svojo prvo znanstveno monografijo – napisal tudi za širšo javnost. Zaveda se svoje akademske odgovornosti in sorazmerno slabe raziskanosti delovanja jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega aparata, zato je v uvodu predstavil vire in njihovo verodostojnost, dosedanje raziskave, anatomijo in *modus operandi* Udbe (v tem času z uradnim imenom Služba državne varnosti). Zelo natančno predstavi »vrbovanje« (to je pridobivanje informatorjev tajne politične policije), vrsto in naloge agentov Udbe. Zelo dobro-

došel je pregled ohranjenosti in dostopnosti arhivskega gradiva – na Hrvaškem, v Sloveniji in v Bosni in Hercegovini. Za slovenske bralce je še posebej dobrodošla analiza stanje duha v politični policiji po zatrtju Maspoka in po oblikovanju novega varnostnega koncepta s poudarkom na peti in šesti koloni. To pomeni spremljanje nasprotnikov režima v domovini in tujini ter nevarnost njihovega povezovanja. Operacija »Paromlin« je ustrezala učbenišskemu povezovanju pete in šeste kolone.

V središče monografije je postavljen slehernik Vinko Marković, inženir poljedelstva, član Zveze komunistov Hrvaške, delujoč v kombinatu na jugu Slavonije v okolici Vinkovcev. Popolnoma običajno življenje podeželskega tehnokrata se je obrnilo na glavo, ko je bil 25. septembra 1975 aretiran, med hišno preiskavo pa je bila poleg partijske izkaznice najdena tudi slika Device Marije – to je služilo kot izhodišče za zasliševanje. Za Markovića je bila to še najmanjša težava, saj je bil obtožen, da je priskrbel eksploziv protitočne obrambe za izdelavo bombe v Zagrebu. V preiskavo je bil vključen po naključju: na zaslišanju je Tvrtko Miloš omenil, da je z njim razpravljajal o možnosti vzpostavitev svoje zasebne vrtnarije za gojenje jagod. Miloš je bil sumljiv že po sociologiji kot sin Petra Miloša, predsednika Častnega pliberškega voda, torej kot potencialni nasprotnik režima. Že pred tem se je namreč srečal z Udbo – recimo, ko je zaprosil za potni list za obisk očeta na Koroškem.

V monografiji je na široko predstavljena Udbina preiskava, ki pa bolj spominja na »fabriciranje« dokazov, še posebej pričanj, za obtožni predlog. Z neutrudnimi zaslišanji in vodenjem obtoženih je na koncu pridobila obseg pričevanj, vendar brez dokazov. Ravno nasprotno – izloženo je bilo strokovno mnenje, ki je razbremenilo obtožene. Popolnoma absurdno je, da tožilstvu in Udbi ni uspelo dokazati, da so podtaknili eksplozivno napravo, saj je sprožilec omogočal nastavitev časovnika za 12 ur. Poleg tega pa je eksplozija odjeknila davno

po odhodu predsednika država in njegovega spremstva. Za potrebe domneve o sodelovanju zunanjih in notranjih sovražnikov je najprej obtoženi postal Tvrtko Miloš. Mihaljević, ki se je postavil v vlogo »odvetnika« obtoženih, opozarja na spremembe v izpovedih obtoženih. Ugotoviti je mogoče, da niti Udbe niti tožilstva niso zanimali dejanski krivci kaznivega dejanja. Ob tem pa je Mihaljević analiziral, kako natančno so udbovski agenti upoštevali interne priporočnike za izvedbo postopkov. Udba je za ta postopek mobilizirala agente, ki so bili bolj domači pri rokovanju s pestmi kot pri rabi prefrontalnega korteksa.

V osrednjem delu monografije predstavi vlogo ostalih deležnikov: tožilstva, ki je bilo tesno povezano z Udbo, sodstva in odvetnikov, ki so v večini branili čast pravniškega poklica. Mihaljević se postavi v vlogo odvetnika in opozarja na očitne procesne napake – kot potencialni razlog za spregled očitnih postopkovnih napak in pri presojanju verodostojnosti dokazov opozori na očiten razlog: politična organiziranost sodnikov (79 % sodnikov in 94 % tožilcev in njihovih namestnikov je bilo članov Zveze komunistov) ter s tem povezano izpolnjevanje pogoja moralne in politične zavezanosti političnemu režimu. Sodnikom je uspelo spregledati, da obtoženi kaznivega dejanja objektivno ne bi mogli uspešno izvesti, prav tako pa niso opazili vidnih poškodb obtoženih, ki so lahko nastale zgolj ob njihovem mučenju. Po preklicu obremenilnih izjav obtoženih, še posebej Petra Miloša, ki so bila izsiljena z mučenjem, tožilstvo ni imelo trdnih dokazov, vendar sodišče prvotne sodbe ni spremenilo.

V tretjem delu je predstavljen položaj političnih zapornikov, Udbino nadzorovanje zapornikov, še posebej v zaporu Stara Gradiška, in notranje dileme Vinka Markovića, ki je moral kot nedolžen za osem let v zapor. Obsodba ni omajala njegove vere v sistem, saj je verjel, da je prišlo do hude napake, pomote. Tudi

zaradi tega sprva ni želel vložiti prošnje za pomilostitev. Na posled je prošnjo za pomilostitev le vložil, vendar brez uspeha. Po prihodu iz zapora je bil zaznamovan; lokalne oblasti so ga rehabilitirale šele po demokratičnih spremembah, leta 1996 pa je bil z odlokom hrvaškega predsednika Franja Tuđmana odlikovan za zasluge in trpljenje v boju za nacionalne in družbene pravice ter razvoja hrvaškega naroda.

Avtor poskuša odgovoriti na popularno tezo, da je bilo eksplozivno sredstvo namerno podtaknjeno s strani varnostno-obveščevalnih organov bodisi zaradi spopada znotraj jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega aparata bodisi kot izhodišče za obračun z domnevnimi in dejanskimi nasprotniki režima s peto in šesto kolono. Izvedba je bila površna, a je sodišče obtožene vseeno obsodilo. Pomembna je ugotovitev, da je bil Vinko Marković nedolžen in da je bil pravosodni sistem integralni del oblasti, še posebej v politično izpostavljenih zadevah. Navodila in sugestije so prišle od zgoraj, od vladajočih, zato posameznik, potem ko je bil umeščen v udbovskopravosodni mlin, ni imel možnosti za pošteno obravnavo niti po sprejemu Helsinške listine, ki je med drugim določala nabor človekovih pravic. Jugoslavija je namreč po številu političnih zapornikov sodila v sam vrh, zato ta znanstvena monografija, ki je premišljeno napisana za širšo publiko, prispeva k razumevanju specifične obravnave človekovih pravic sicer integralne oblasti v pojavnih oblikah partije, pravosodnega sistema in Udbe – slednja je zgolj najbolj bojevit izrastek himere za zaščito oblastnikov.

Željko Oset